

Л і т е р а т у р а :

1. Бріткіова К. В. Узуальне та оказіальне в інноваціях сучасної української мови: тенденції оновлення лексико-словотвірної категорії назви особи: Автореф. дис. канд. філол. наук./ Харківський нац.пед.ун. ім. Сковороди, 2007. – 20 с.
2. Білецький А. О. Адаптація давньогрецького ономастико ну в східнослов'янських мовах // "Іноземна філологія", вип.. 24. – Льв.; 17.
3. Кислюк Л. П. Особливості іншомовної лексики словотвірною підсистемою сучасної української мови // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. Наук. праць. – К.: Прайм – М., 2002. – Книга 1. – № 6 – С. 182-186.; 182-183.
4. Сімонок В. П. Семантико-функціональний аналіз іншомовної лексики в сучасній українській мовній картині світу. – Х.: Основа, 2000. – 331 с.
5. Стишов О. А. Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця ХХ ст. // Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 7-21.
6. Тараненко О. Українська мова на сучасному етапі (кінець 1980-х – 1990-і роки): старі і нові проблеми // Мовознавство: Тези та повідомл. III Міжнар. Конгр. українців. – Харків, 1996. – 1996.
7. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова) М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
8. Фурса В. М. Семантико-граматичне та словотвірне освоєння невідмінюваних імен. – К.: Інститут української мови НАН України, 2005. – 252 с.

*Григоренко І. В.
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова*

ТВОРЧИЙ ДІАЛОГ ПАНАСА МИРНОГО ТА СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА В ЕПІСТОЛЯРНОМУ ДИСКУРСІ

Відродження українського національного руху сприяло розвитку української культури. Досить вагоме місце в політичному житті України кінця ХІХ – початку ХХ століття належало Сергію Єфремову – видатному знавцеві української літератури й мови, історикові літератури та літературному критикові. Важливу роль Сергій Єфремов відіграв у творчості Панаса Мирного, про що свідчить зміст їхнього листування. М. Наєнко зазначає, що перше літературне знайомство цих двох видатних постатей в українській духовності відбулося на початку ХХ століття. Підтвердженням цього є 20 листів Панаса Мирного до Сергія Єфремова, які на хвилі "хрущовської відлиги" були опубліковані у семитомному зібранні творів Панаса Мирного [5, 14].

Інша, більш драматична доля спіткала епістолярну спадщину Сергія Єфремова: листи "ворога народу", який за сфабрикованою кримінальною справою був засуджений за антирадянську діяльність міфічної Спілки визволення України, залишилися припадати пилюкою в архівах. Так у відділі рукописів Інституту літератури імені Т.Шевченка зберігається всього лише 10 листів, адресованих Панасові Мирному, які ніколи не публікувалися. Хронологія листів, що збереглися, охоплює період з 1900 по 1918 рік. Очевидно, що за 18 років повинна була залишитися чимала епістолярна спадщина, але з цілком зрозумілих причин до нашого часу дійшло тільки 10 листів Єфремова та 20 листів Мирного. Проте їхній зміст все ж дозволяє дослідникам більш ґрунтовно вивчити період кінця ХІХ – початку ХХ століття в історії української літератури.

Ми цілком поділяємо думку М.Наєнка, який вважає саме С.Єфремова першим

професійним читачем усієї спадщини Панаса Мирного, у тому числі і його листів [4, с. 14]. Ще 1920 року до С.Єфремова звернулася Полтавська Спілка Споживчих товариств, яка отримала від спадкоємців письменника його рукописну спадщину, з проханням вивчити та обробити архів Мирного. Проте, як пише С.Єфремов, “тодішні часи не сприяли спокійній літературній роботі”, тому науковець тільки 1923 року зміг відвідати Полтаву й ознайомитися з літературним архівом Панаса Мирного [1, 10].

С.Єфремов описує архів Панаса Мирного так: “Багатство його мене захопило і тоді ж таки я накреслив був для Спілки план більш-менш повного видання творів Мирного, приточивши до його паралельно роботу щодо розслідувань над життям і творчістю автора. Сталося проте так, що Спілка мусіла незабаром припинити свою культурно-видавничу діяльність...” [1, 10-11]. Повне видання творів Панаса Мирного тоді так і не побачило світ, проте Сергій Єфремов вирішив не зволікати з виданням своєї книги “Панас Мирний: Критично-біографічний нарис”, у якій літературознавець ґрунтовно проаналізував біографію та творчість письменника, сподіваючись, що ця “припізнана праця стане за підґін до більшого зацікавлення творами одного з класиків нашого письменства, непереяженого художника і незрівняного стиліста, – справжнього майстра української художньої прози...” [1, 11].

Книга С. Єфремова “Панас Мирний: Критично-біографічний нарис” побачила світ у 1928 році. Але сумновідомий процес над учасниками Спілки визволення України, керівником якої сталінський режим “призначив” Єфремова, на довгі роки радянського панування в Україні стер ім’я талановитого літературознавця, фактично сховавши його працю про Мирного у єдиному примірнику на полиці спецвідділів теперішньої Національної парламентської бібліотеки. Ставлення радянської філологічної науки до С.Єфремова та його наукового доробку яскраво ілюструє вислів В. Черкаського: “...критично-біографічний нарис С.Єфремова “Панас Мирний” побудований на наскрізь хибних методологічних засадах: постать письменника висвітлювалась відірвано від історико-літературного процесу, в оцінках превалювали суб’єктивно-соціологічні тлумачення” [8, 6].

Саме ця наукова розвідка заслуговує особливої уваги у контексті вивчення епістолярію Панаса Мирного. Як зауважував сам Єфремов, його книга про Панаса Мирного стала “першою спробою осмислити той масив рукописного матеріалу (художні твори, листи, документи), що лишився по смерті Панаса Мирного” [1, 10].

Літературознавець у своїй книзі глибоко проаналізував родовід письменника: описав суспільні та сімейні традиції, що склалися за певних історичних обставин ще з XVIII століття, зупиняючись на тогочасній традиції: “діти духовенства йдуть здебільшого духовною стежкою, урядовці пускають своїх дітей бюрократичною...” [1, 13-14]. Таким чином Єфремов обґрунтовує чиновницький шлях братів Рудченків. У книзі “Панас Мирний: Критично-біографічний нарис” вперше побачили світ окремі листи Івана Білика до свого брата. Сергій Єфремов у своїй роботі подав розлогі цитати з листів письменника, інколи наводячи деякі з них повністю.

У додатках до нарису також вміщені документи родини Панаса Яковича, зокрема “Перевод запису” – копію духівниці (заповіту) Якова Рудченка, яку той помістив у листі до свого сина Панаса, а також свідоцтво Мирного про закінчення Гадяцького повітового училища, формулярний список про службу, виклик Панаса Мирного за експерта-перекладача з “малоруського на руський язык”, а також жандармську справу Панаса Мирного.

З листів Єфремова та Мирного, які зберігаються у відділі рукописів Інституту

літератури імені Т.Шевченка, очевидним стає той факт, що Сергій Єфремов брав безпосередню та досить активну участь у виданні творів Панаса Мирного у трьох томах, які побачили світ у Києві протягом 1903 – 1907 років. Але спочатку цей трьохтомник Єфремов задумав як п'ятитомне видання. У листі від 20 лютого 1901 він надсилає Панасові Мирному свої пропозиції щодо компонування видання у п'яти томах:

1 т. – “Лихий попутав”, “П'яниця”, “Образки з життя”, “Лихо давнє й сьогочасне”, “Серед степів”, “Товариші”, “Лови”, “Казка”, “Морозенко”,

2 т. – “Повія”

3 т. – “Пропаша сила”,

4 т. – “Драми. Твори”,

5 т. – “Переклади” [9].

Панас Мирний у листах-відповідях вносить свої пропозиції щодо структури п'ятитомника, якому судилося вийти лише у трьох томах. Між ними розгортається жвава творча дискусія, Єфремов у кожному листі спонукає Мирного писати швидше і надсилати йому рукописи творів для формування томів. У листі від 17 березня 1901 року Панас Мирний висловлює захоплення заповзятливістю Єфремова як упорядника п'ятитомника: “Та й шпарко ж Ви прийняли за клопоти по виданню моїх творів! І в Галичину пишете, і в Чернігів листасте, щоб засилали до Вас деякі списки...” [5, 471].

Особливо С.Єфремов переймався долею “Повії”, частину якої він мав змогу прочитати, а продовження все не було: “Ради всього святого, кінчайте скорше “Повію”. – Пише він до Панаса Мирного. – Се один з кращих романів в нашій літературі, і велика шкода, що ми й досі не можемо читати його цілком” [10]. І знову те ж прохання у одному з наступних листів: “... а тим часом кінчайте швидше “Повію” – то буде третій том. ... Розважайте се добре, Вельмишановний Панасе Яковичу, й не гайте часу: пускають тепер нашу книжку, то треба і тим користуватись, бо хто зна що нас може спіткати гріх великий нам буде, коли ми пропустимо час і не надрукуємо Ваших творів” [12].

Та Мирний був невблаганний: “Повія не віється”, – пише він Єфремову [5, 497], пояснюючи це домашньою рутиною, хворобою дружини, справами на службі, станом здоров'я. – “Дуже багато скруту біля неї, а часу зовсім мало. Літом під спеку я не можу зовсім робити – розварює так мозок, що й думати важко, а не то що робити” [5, 500]. Була ще одна причина, чому Мирний не поспішав давати свої твори до друку. Він вкрай уважно ставився не тільки до довершеності змісту, а й до мовностилістичного оформлення свого літературного доробку, із завзятістю канцеляриста вивіряючи кожне слово, кожен літеру. Саме тому Панас Мирний просить Сергія Єфремова надіслати йому якнайшвидше перший том своїх творів: “Не втаюсь, бажалося б мені не те що переглянути 1-й том, а й гаразденько його перечитати – може б, що-небудь довелось і виправити, коли то се можна” [5, 491]. Але письменник розуміє, що так може затримати вихід першого тому у світ, застерігаючи С. Єфремова: “Оже у мене часу зайвого так трохи, що я боюся, чи не задержиться цим друкуванням його? Через це саме боюся і прохати Вас засилати перший том тільки на огляд” [5, 491].

Та й казенна служба насправді відбирала чимало часу і натхнення. У цьому важко не погодитися з М. Рудницьким, який писав, що Панас Мирний “поділив своє життя на дві половини, систематично, як воно й личить совісному державному урядовцеві, і його літературна праця нишком дозволяла йому миритися з офіційною, нестерпно нудною, часто осоружною роботою” [6, 130].

Ще однією майже непереборною перешкодою видання творів українською мовою в Російській імперії була цензура, яка не тільки не дозволяла друк оригінальних україномовних творів, але навіть видання перекладів українською світової класики. Доходило до абсурду, коли цензура заборонила видавати друком переклад Панаса Мирного сучасною українською мовою "Слова про Ігорів похід". Це викликало неабияке здивування письменника, про що він писав до С.Єфремова: "Учора мені казали знайомі, що цензура уже пропустила перший том моїх праць, заборонивши зовсім "Товаришів" та ще щось невеличке. Я вгадував, чи не "Лови"? А сьогодні Ваш лист підкріпив ту недобру звістку про "Товаришів" та ще й здивував тим, що не "Лови" заборонено, а "Дума про Ігореве військо". Це справді більше чим дивно. Хоч би це був переклад з чужородної мови, а то самостійну переробку на нашу мову давнього "Слова о полку Ігоревім" заборонено! Якби хто раніше про це сказав, я б йому тричі плюнув у вічі, щоб не брехав" [5, 488].

С.Єфремов усіляко намагався переконати Мирного не зважати на цензуру, а все ж подавати до друку переклади: "Чи не подати б до драматичних творів і переклад "Короля Ліра", надписавши для цензури: "По В.Шекспіру скомпонував..." – Пише він Панасові Мирному. – Після цензури, коли б вона з таким написом дозволила, його можна закреслити. Так само й "Гайявату" [12]. А коли Мирний все ж не зважився надіслати Єфремову рукописи своїх перекладів, він знову звертається у листі до письменника: "Чому не прислали "Короля Ліра"? Можна б і його, на всяк випадок, подати, а коли б цензурі се не сподобалось, то хай би сама собі черкала. А може й пройде: в збірнику поезій Кримського, що сими днями вийшов, мало не половину книжки заміщено перекладами з Гейне, – так, не ховаючись, і названо. Коли пропускають з Гейне, – то чим Шекспір гірший – може поміж іншим і "Король Лір" проскочить. На мою думку, треба конче і його до сього тому залучити, отже сподіваюсь, що Ви незабаром вишлете рукописа" [13].

Та змагатися з цензорами українським видавцям було марно. Тому С.Єфремов пропонує Панасові Мирному звернутися до брата Івана Білика, який займав високий чин у Петербурзі, з проханням прискорити принизливу процедуру цензурування: "Про перший том чутки з анахтемської цензури так само нема, як і перше. Дуже добре було б, коли б д. Білик перебалакав з Шаховським, – тоді б довго не держали б цензори" [11]. Князь Микола Шаховський у той час був начальником Головного управління у справах друку в Російській імперії. У листі від 25 березня 1902 року Мирний пише Єфремову, що таки попрохав брата перемовитися з Шаховським і чекає на його відповідь [5, 486]. Проте Іван Білик дав своєму братові цілком прогнозовану пораду щирого імперського чиновника, про яку Панас Мирний повідомив С.Єфремова у листі від 3 червня 1902 року: "Про другий том моїх праць повинний подати Вам недобру звістку. Ви самі, добродію, знаєте, що твори, які ми намічали до сього тому, не цілком мої, а й братові. Був брат у мене на великодніх святках і запитував, чи слід-то сунутися з цими творами під час тії завірюхи, що піднялася у нас по селах?.. Недавно одібрав від його звістку: "тхне і геть-то поганим! Сунутися з цим добром у цей час не годиться"... Облишмо до якого часу з другим томом" [5, 488-489].

Сергій Єфремов не забарився з відповіддю, намагаючись переконати Мирного подолати той страх дрібного чиновника, що точив письменника зсередини: "Ви боїтесь негарного духу там, вгорі і думаєте, що пропаще діло соватись під такий небезпечний час з "Хіба ревуть воли..." я з Вами не погоджуюсь і от через які причини: сими днями я дістав звістку, що цензура дозволила третій том Карпенкових "Драм і комедій", між

яких єсть, наприклад "Хазяїн", де просто на сцен бунт робочих. Одже пройшло! Значить є надія, що й "Пропаша сила" не пропаде, особливо коли зробити примітку, що отоді й тоді ся повість була вже раз дозволена... друге – чим власне ми ризикуємо, подати "Пропашу силу" зараз? Найгірше те, що пропаде марка за 60 копійок, але се така дрібна втрата..." [12].

Завваживши на аргументи Єфремова, Мирний зважується ще раз прохати Івана Білика дозволити надрукувати "Хіба ревуть воли..." у другому томі. Письменник повідомляє Єфремова листом, що написав до брата в Петербург, "чи не настав, бува, час, що можна ткнутися з "Волами" і "За водою" [5, с. 491]. Очевидно, час настав, бо "Хіба ревуть воли..." таки вийшли друком у другому томі видавництва Сергія Єфремова "Вік".

Окрім цензури заважала україномовному виданню ще одна причина, яка залишається актуальною і сьогодні – висока ціна української книги у порівнянні з російською. Єфремов писав Мирному: "Треба книжку нашу видавати як найдешевше, щоб вона могла видержати конкуренцію з російськими виданнями. І так все всі нарікають, та й справедливо цілком, що книжка українська занадто дорога і що се одна з причин, які відбивають публіку від української книжки" [10]. Кілька листів Панаса Мирного до Сергія Єфремова мають виключно діловий зміст: у них письменник обговорює вартість видання творів, колір і розмір палітурки, кількість примірників та скільки від загальної кількості залишиться авторських примірників, зокрема листи від 4 та 22 березня 1901 року, від 19 грудня 1905 року [5].

Спілкування Мирного та Єфремова відбувалося не тільки за допомогою листів. Очевидно, що вони зустрічалися, хоча, можливо, і нечасто, адже Панас Мирний нікуди не виїжджав з Полтави, а Сергій Єфремов мешкав у Києві. Проте у їхньому листуванні зафіксовано факт, який свідчить щонайменше про одну їхню зустріч. Йдеться про відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві. Є.Кирилюк зазначає, що Панас Мирний "брав деяку участь в організації постановки пам'ятника першому поетові нової української літератури Івану Петровичу Котляревському, а саме входив до складу комісії Полтавської міської думи "для составления проекта памятника и указания соответствующего для постановки его места в г. Полтаве". [2, 43-44]. У складі цієї комісії Панасу Мирному довелося захищати краще місце для пам'ятника. Драматичні події, що ознаменували відкриття цього пам'ятника, Сергій Єфремов, який був присутній на заході, опише у двох своїх статтях ("*Праздник украинской интеллигенции*". – К., 1903, X, 16-202 та "*3 гадок самовидця*", *Привіт Ів. Франкови в сороклітте його письмен. Праці // Літ.-наук. збірник. – Львів, 1916*) [7, 13]. "Звідти, – зазначає Є.Рудинська, – й пізнаємо усю глибину і зміст тодішнього протесту українців, що зійшлися звідусіль шанувати Котляревського. Виявився той протест, як відомо, тим, що голосно було заявлено обурення проти міністерської заборони української мови на святі для російських українців, з вимогою занести протест до протоколу. Публіка-ж вийшла з залі демонстративно. Протест було підготовлено на випадок заборони, і умову вийти з залі склали видатніші українські діячі числом від 30 до 50, а протест вийшов гучний, бо залю покинула вся маса народу, що була на урочистому засіданні, голосно протестуючи" [7, 13].

З бодем згадував про це й Мирний у листі до Єфремова: "У мене Котляревського свято й досі ще з думки не сходе; крає серце... Гірко робиться згоджуватись з Бісмарком, що не право, а груба сила та кулак має значення; а виходе, що так: як дужий – то тебе всякий і шанує... Ох, треба нам бути дужими – хоч духом дужими, щоб не

пропасти" [5, 502].

Справді, українська культура, зокрема і література, на межі XIX-XX століть розвивалася у важких несприятливих умовах. Але саме у цей період українська література зазнала особливого піднесення: у нашій літературі з'явилася широка палітра літературних жанрів, поглибилося соціально-психологічне звучання літературних творів, урізноманітнілася проблематика. Ґрунтовне вивчення листування українських громадських діячів, письменників, науковців кінця XIX – початку XX століття дозволяє значно розширити наші знання про суспільно-політичне і культурне життя того періоду, збагачує наукову думку маловідомими деталями і фактами життя і творчості українських письменників, допомагає глибше осягнути драматизм епохи, коли закладалися основи політичних, національних і культурних традицій нашої держави.

Творчий доробок Сергія Єфремова, у тому числі і його листи, чекають на подальше опрацювання та оприлюднення. Адже навіть та невелика кількість листів, адресованих Панасові Мирному, відкривають перед науковцями нові аспекти вивчення творчості видатного українця, дозволяють переосмислити тези, що стали "хрестоматійними", та по-новому поглянути на життєвий і творчий шлях багатьох українських письменників, зокрема і Панаса Мирного, у літературні справи якого Сергій Єфремов зробив неоціненний внесок.

Л і т е р а т у р а

1. Єфремов С. Панас Мирний: Крит.-біогр. нарис. – К.: Слово, 1928. – 351, 2 с., 4 л. фото. – Бібліогр. в підряд. приміт.
2. Кирилук Є. Панас Мирний: Нарис про життя і творчість. – К.: Держлітвидав, 1939. – 150, 2 с. – I арк. портр.
3. Кореневич Л. Він не мислив себе поза Україною. Скарби високих дум Сергія Єфремова // День. – №128, субота, 26 липня 2003. <http://www.day.kiev.ua/22880/>.
4. Наєнко М. "Автора "Повіі" легко одрізнити в гурті навіть близьких і споріднених письменників..." // Освіта України. – 1999. – 26 трав. – С. 14.
5. Панас Мирний. Твори в семи томах. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 1971. – 663 с.
6. Рудницький М. Від Мирного до Хвильового. – Львів: Накладом вид. спілки "Діло" у Львові, 1936. – 438, I с. – Бібліогр.: С.405-438.
7. Рудинська Є. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного, 1883 – 1905 / Укр. АН. Музей укр. діячів науки та мистецтва. – К.: З друк. Укр. АН., 1928. – IV с. – С. 3-106, [2] с., [6] арк. фотогр. (збірник істор.-філол. Відділу № 60).
8. Черкаський В.М. Панас Мирний. Біографія. – К.: Наукова думка, 1973. – 391 с.
9. Інститут літератури імені Т.Шевченка, відділ рукописів, ф. 5, № 564.
10. Інститут літератури імені Т.Шевченка, відділ рукописів, ф. 5, № 565.
11. Інститут літератури імені Т.Шевченка, відділ рукописів, ф. 5, № 569.
12. Інститут літератури імені Т.Шевченка, відділ рукописів, ф. 5, № 570.
13. Інститут літератури імені Т.Шевченка, відділ рукописів, ф. 5, № 572.
14. Інститут літератури імені Т.Шевченка, відділ рукописів, ф. 5, № 573.